

Мирко Грчић¹

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И СРПСКА АНТРОПОГЕОГРАФСКА ШКОЛА

“Антропогеографија... има посла и са компликованим организмом друштва људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале дух човјечи: ујмицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног”

(Јован Цвијић, 1893)

Апстракт. Аутор разматра гносеолошки модел класичне антропогеографије као општегеографске науке према концепцији Јована Цвијића, и његову научну актуелност. У Цвијићевом методолошком и истраживачком поступку имплицитно је садржан системолошки принцип примењен на антропогеографско-етнографски процес (тј. процес генезе, еволуције и трансформације антропогеосистема). Класична парадигма Цвијићеве антропогеографске школе сасвим је блиска “модерној” системској парадигми која ставља акценат на научну синтезу каузалних веза етничког, етнодемографског, друштвеног, културноцивилизацијског и геополитичког процеса у њиховом географском (просторном) изразу и историјском континуитету.

Кључне речи: Антропогеографија, Јован Цвијић, методологија, геосистеми, Балканско полуострво.

Abstract: The author has developed perceiving model of classical anthropogeography as a geographic science according to Jovan Cvijić and scientific contemporary times. Sistematization principle applied to anthropogeographic-ethnography process (genesis and evolution and anthropogeosystem transformation) has been developed through Cvijić's methodology and research work. The Cvijić's anthropogeographic school classical paradigm is very close to “modern” paradigm that points out scientific synthesis of causal dependence among ethnic, ethnodemographic, social, cultural-civilizing and geopolitical process within their geographic demonstration and historical continuity.

Key words: Anthropogeography, Jovan Cvijić, methodology, geosystems, Balkans peninsula.

¹ Др Мирко Грчић, редовни професор Географског факултета у Београду.

Увод

Јована Цвијића (1865-1927) многи цене као великана науке не само због његове оригиналне “антропогеографске концепције”, него и због организације научног рада и стварања угледне антропогеографске школе. Наиме, по завршетку студија географије и доктората о феномену краса (Das Karstphänomen) у Бечу, Цвијић је основао Географски завод на Великој школи у Београду (сада факултет) 1893. године и Српско географско друштво 1910., реорганизовао Српску краљевску академију наука, осмислио стратегију обимних антропогеографских истраживања Балканског полуострва и покренуо издавачку делатност на пољу географије (“Насеља и порекло становништва српских земаља” од 1902, “Гласник” Српског географског друштва од 1912).

Цвијићев научни метод

У својим истраживањима Цвијић се ослањао на дела великих српских просветитеља и истраживача Вука Караџића, Владимира Карића, Стојана Новаковића, Светозара Марковића, Валтазара Богишића и других. Крајем XIX и почетком XX века појављују се нове концепције у европским хуманистичким наукама које су такође утицале на Цвијићеве научне погледе. То су:

- Дифузионизам, правац који је тежио замени појма еволуције теоријом премештања културних појава,
- Фројдизам (психоанализа) који је покушао објаснити културне појаве на чисто биолошки начин, изучавањем “подсвесног”,
- Расизам, који је као вулгарно-биолошку тезу о исконским разликама међу расама и о утицају раса на културу, критиковао сам Цвијић,
- Социологизам, који је под утицајем Е. Диркема и др. пренео тежиште изучавања са човека као појединца на облике људских заједница.
- Антропогеографска концепција Ф. Рацела, о нераскидивој вези човека и његове природне средине.

Јован Цвијић је још од почетка својих научних истраживања схватио да проблем антропогеографије није у предмету, него у методу. Цвијић је уочио методолошки недостатак у делима других антропогеографа његовог времена, да су усмерили пажњу више на облике материјалне културе – привреду, насеља, куће, путеве и слично, док су их форме социјалне организације мање интересовале, духовна култура још мање, а о религиозним веровањима су често имали погрешне представе. Одајући дужно поштовање радовима Ф. Рацела, Цвијић упућује прекор њему и његовим следбеницима да они “из људске географије скоро искључују човека” (*Цвијић, II, 1918*). Стога у Цвијићевим делима налазимо теме којима се нико пре њега није бавио, на пример: “метанастизичке струје”, “зоне цивилизације” (*културни њојасеви*), “психички типови”, итд.

Основни методолошки принцип научног рада по Цвијићу је следећи: “Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи”, то јест ако испитивач не види шта има да реши. Заснивајући успех географских пручавања на **генетској методи**, Цвијић је

истицао да вреди једино та метода јер проучава еволуцију, објашњава постанак облика, појава и процеса. Никако није довољан само посматрачки рад без дубљег мисаоног рада. Генетска метода ће бити од вредности само ако се тачним посматрањем и промишљањем схвати у чему је проблем, без исувише шематизованих и педагошких теорија.

“Тежња је – каже Цвијић – да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, затим људских творевина и људског кретања” (Цвијић Ј., 1902).

По њему **једина права научна метода је генетска метода**. Отуда је он велику пажњу посвећивао процесима етногенезе, етноеволуције и етно-трансформације. Те процесе је изучавао на основу породичних, родовских и племенских традиција, миграционих струјања из планина у равницу, процеса етничке асимилације и мимикрије, и многих других појава у животу и судбини балканских народа. Етнонотериторијалне, етнополитичке, етнокултуролошке и уопште антропогеографске појаве, Цвијић је стављао у историјско-генетске оквире, дубоко залазећи у њихове просторно-географске, филозофске и социолошке аспекте. У његовим истраживањима етнобиолошких и етнопсихичких особина балканских народа било је и оних закључака који су превазиђени са становишта данашње науке, али треба имати у виду да је, према речима француског географа Жил Сиона, оснивач српске антропогеографске школе географима открио нове видике и научио их тако племенитој примени географске методе, тако да његово дело није само од вредности по свом предмету, већ вреди још више по духу и оригиналности методе.

Свој генетски метод Цвијић је уобличио под утицајем позитивистичке филозофије и реалног хуманизма, сводећи га на следеће принципе: 1) испитују се проблеми; за њих се скупља грађа; не скупља се грађа за коју се не зна чему служи, 2) задатак проучавања је да се проблеми тако расветле да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких елемената, људских творевина и људских кретања; 3) радови овакве врсте морају превазићи дескрипцију и у целини објаснити појаве из народног живота; 4) објашњења и закључци се морају заснивати само на ономе што факта допуштају, и 5) антропогеографске и етнолошке појаве се морају повезивати и са материјалном (економском) основом (Васовић М., 1968. с. 18).

Цвијићев антропогеографски метод представља комбинацију природњачког метода (Ердељановић, 1927) и социолошког метода (Косић Ц., 1965; Ђулибрк С., 1966). Према томе, веома је значајна страна Цвијићеве научне делатности у овом погледу његово посматрање са природњачког гледишта, употреба **природњачких метода**, и уопште уношење природњачких погледа и елемената, које су неки оцењивачи касније сматрали минусом у његовом раду. Важан принцип његових антропогеографских погледа било је заиста схватање органске повезаности свих аспеката живота у њиховој тесној вези с географском средином, али то је далеко од географског детерминизма и у суштини је ближе савременом гледишту хумане екологије. Он је заиста наглашавао велики значај и потребу природњачке спреме за студије о народу и за правилно разумевање и успешно решавање не само антропогеографских, него и чисто етнолошких, социолошких и психолошких, особито етнопсихо-

лошких проблема. Цвијић је своју темељну спрему из природњачких дисциплина марљиво проширивао знањима из народне економије и социологије али, по некима, ипак у својим научним синтезама није у довољној мери обраћао пажњу и на историјске, етнолошке и друге сродне чиниоце. “Он их истина није ни занемаривао, и често их је шта више нарочито и истицао; али су можда могли овде онде бити више наглашени. Он то није чинио случајно, него из простог разлога што је остајао доследан свом основном гледишту, да се велики историјски догађаји и судбина народа дају у суштини сводити на географске, економске и друге природне факторе”. Наравно да је ова природњачка основа Цвијићеве ерудиције и његових погледа одређивала и главни правац његовог истраживачког рада и науке о народу. “То је наиме био поглавито антропогеографски правац, који се све више проширивао у етнобиолошком, позније и у етнопсихолошком и социолошком погледу” (Ердељановић Ј., 1927, 203-204).

С друге стране, Цвијић је у антропогеографским истраживањима свих елемената живота, насеља и друштва примењивао и методе друштвених наука, пре свега етнопсихологије и етносоциологије, као што су: 1. – метод непосредне опсервације, 2. метод психичких и етнопсихичких профила, 3. географско-компаративни метод, 4. историјско-генетски метод, 5. – картографско-графички метод, 6. – статистички метод, 7. – методе систематизације, класификације и типологије. Посебно треба истаћи метод типологије, који је примењивао у истраживањима природно-еколошких и гео-политичких услова, сеоских и градских насеља, културних појасева и сеоба, етнопсихичких особина балканских народа, њихове друштвене организације и етнокултурног идентитета. Нико као Цвијић “ни пре ни после њега, није показао своју сазнајну вредност типолошког приступа друштвено-културним појавама” (Мишировић М. М., 1999, с. 47). Цвијић је од својих ученика и сарадника на проучавању антропогеографских проблема тражио на првом месту да објасне појаве народног живота и да теже да објашњења и закључци буду одмерени према подацима. По њему, до правих научних резултата може се доћи једино када се изађе из дескрипције и у тумачењима каже оно што о проблему или појави факта допуштају (Влаховић П., 1987). Затим он истиче да научни рад има свој ток и фазе. Тај рад “почиње сабирањем и одабирањем грађе”, а затим долази “виши ниво научног рада који почиње дубоким опсервацијама, које често садрже у себи и објашњење факата и појава... Из таквих се проматрања рађају хипотезе, често само радне хипотезе, тј. такве, према којима треба даље испитивати.” Али научни рад, “није само рад интелекта. То је у великој мери рад имагинације. Имагинација ствара слику процеса, акције, закона. Без ње нема стваралачког научног рада” (Цвијић Ј., 1921).

Карактеристика Цвијићевог метода је непосредно посматрање и опсервација предмета на терену. “Атлас и карте су за географа лексикон, он мора у њих непрестано загледати, прецртавати и учити топографију. Путовања, најмоћније средство за географске студије, вреде највише...” (Цвијић Ј., 1893). “Јован Цвијић је први научни испитивач нашег народа, први научник који је ишао лично у народ и непосредним проматрањем и испитивањем тога народа вршио студије и долазио до научних резултата” (Ердељановић Ј., 1927). Цвијић је на терену истраживао и сакупљао емпиријску грађу о природним условима географске средине, миграцијама, пореклу становништва, насељима, материјалној култури, психичким особинама, племенима, родовима и породицама (задругама).

Методолошки план теренских истраживања поставио је, као и Богишић, у виду упутстава. Прва *“Уйујисџивима за проучавање села у Србији у осталим српским земљама”* издао је 1896. године, затим су следила *“Уйујисџива за проучавање села у Босни и Херцеговини”* (Сарајево, 1898), *“Уйујисџива за проучавање села у Сјарој Србији и Македонији”* (Београд, 1989), *“Уйујисџива за исијџивање насеља и психичких особина”* (Београд, 1898), *“Уйујисџива за исијџивање насеља и психичких особина”* (Београд, 1911), *“Уйујисџива за исијџивање порекла становништва и психичких особина”* (Нови Сад, 1922). Питања на која је Цвијић тражио одговоре у првим *“Уйујисџивима”* могу се сврстати у седам следећих група: I – Положај села, II – Тип села, III – Кућа, двор и окућница, IV – Појате или станарице (станови, стајнице, станови, салаши, бачије), V – Приче и тумачења о именима села, заселака и њихових крајева, VI – Порекло становништва, постанак села, селишта и сашоравање, VII – Занимање становништва. У последњим *“Уйујисџивима”* (Нови Сад 1922), како се из наслова види, тежиште је ставио на порекло становништва и на “душу” или психичке особине како сеоског тако и варошког становништва “свих вера и народности”, поглавито у Славонији, Срему, Бачкој, Банату и Барањи. Са овим *“Уйујисџивима”* Цвијић је покренуо следећа питања у оквиру антропогеографије: 1. – проучавање психичких особина народа једног краја, 2. – проучавање психичких особина староседелаца и досељеника, 3. – проучавање психичких особина важнијих и интересантијих породица и 4. – проучавање психичких типова карактеристичних за поједине крајеве. Неки крајеви имају писане споменике о досељавању становништва, историјске изворе, читуље и општинске дневнике (Далмација с Боком, Хрватска са Славонијом и Сремом, Банат, Бачка и Барања) па ово нарочито препоручује испитивачима да проуче, додајући да је поред ових писаних извора важан принцип “ићи од куће до куће” да би се сазнало порекло сваке породице. Сам Цвијић је непосредно обилазио крајеве које је проучавао и на основу сакупљене грађе писао своја дела.

Цвијићев истраживачки план прихватила је и у “сваком погледу обилато помагала Српска академија наука” а Јован Цвијић, покретач и инспиратор, окупио је на остварењу тог плана велики број добро упућених сарадника. Он је тако створио своју школу: “расадник науке и испитивачког рада у народу” (Ердељновић Ј., 1927). Своја дела и дела својих сарадника Цвијић је објављивао у едицији коју је покренуо у Академији наука 1902. године под називом “Насеља и порекло становништва”, затим у “Гласнику етнографског друштва” којег је покренуо 1912. године. За едицију “Насеља” је говорио: “То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом оставити, и који ће тек наше далеке генерације умети достојно да цене!” У тој едицији која траје већ више од сто година, изашло је 46 књига. У првој књизи “Насеља” из 1902. године, Цвијић је штампао и свој рад “Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва”, у коме је формулисао методологију истраживачког рада и изнео главне огледе и резултате до којих је већ био дошао у дотадашњим конкретним испитивањима балканских области и земаља. У њему су делимично већ биле разрађене или наговештене све главне идеје, које су касније добиле свој коначан облик и израз у његовом чувеном делу “Балканско полуострво” које је издато на француском језику у Паризу 1918. године под насловом “La Péninsule Balcanique, Géographie humaine”, а затим преведено у Београду и Загребу, 1922. године.

Цвијићев концепт антропогеографије

Цвијић је дефинисао предмет и задатке антропогеографије у приступној беседи на Великој школи под насловом “Данашње сјашње географске науке” (1893). Ту је истакао да је науци која се бави “о утицају физичких прилика на човека (...) по аналогiji са фито и зоогеографијом, дато име антропогеографија”. Цвијић дефинише предмет ове науке: “испитивања антропогеографска обухватају насељене области земљине. Стари су мали, њима познат насељени део земље, звали екумена. Рацел узима овај појам, да обележи области, у којима је, према садашњем знању, распрострањен род људски. Антропогеографија одређује границе екумене и издваја области њене, у којима су настањене заједнице, сродне по крви и карактерима”. Главне црте у распореду становништва на Земљи по Цвијићу су:

1. Издвајају се празнине у екумени: две велике пуне области у арктичком и антарктичком пределу, затим крајеви у пасатским зонама, у степском пустињском појасу северне и јужне хемисфере, у којима је становништво ретко или га никако нема. Узрок су у овим празнинама у екумени сувише ниска или сувише висока температура или оскудица атмосферских талоба. Насупрот ових природних јусиња стоје пољопривредне јусиње, које настају у пограничним зонама између завађених народа на ниском ступњу културе.

2. Гушће насељени предели у умереној зони северне хемисфере. У океанском приморју концентрисано је становништво, а опада према унутрашњости континента. Овде је опет гушћа насељеност по низинама и речним долинама, ређа на висинама; изузетак од тога су планине у тропском региону и у пасатском појасу. Осим тога у долинама, где влада инверсија температуре (као у многим алпским долинама), више је становништво по планинским падинама и висинама, но у долини. У свим културним земљама насељеност зависи и од комуникационих средстава.

Јасно је, истиче Цвијић, да температура, атмосферски талози, висина земљишта, наводњеност и вегетација, за тим рудна блага, утичу и одређују распрострањење становништва на земљи. У појединостима се види велики утицај културних биљака, као на пример пшенице и ражи. Из факата које је антропогеографија утврдила, Цвијић изводи правило да је густина становништва мерило биолошке интензивности земље.

Затим антропогеографија, по Цвијићу, разматра у појединостима статистичку слику човечанства, густину насељености, типове у кретању становништва, бројчано опадање племена и народа и узорке његове, уопште демографију заједница људских. Положаји, где су насеља, распоред кућа у њима, величина и број насељених места антропогеографски су проблеми. Дели народе са свог гледишта у планинце и равничаре, степске, приморце и острвљане и народе на границама екумене (Цвијић Ј., 1893).

Цвијић наводи примере начина насељавања, типове и положаје сеоских насеља у вези са конфигурацијом терена у Србији и Црној Гори. На основу тих примера Цвијић закључује: “Несумњиво је, по овим подацима, да природа земљишта утиче на начин насељавања”. Али одмах додаје да “за објашњење растрканости кућа по јужној и југозападној Србији није довољна само

природа земљишта. Изгледа... да је на овај начин насељавања било од утицаја племенско сродство... и особина нашег народа у овим крајевима: воли да се шири..." (Цвијић Ј., 1893).

У белешкама са предавања из 1901. ("*Ойшшїа геоџрафија. Анїпроїоџеоџрафија*", 1966) Цвијић је кроз осам поглавља обрадио глобалне карактеристике географије становништва и насеља, културне географије, географије религија, политичке географије, економске, саобраћајне и трговачке географије, дакле целокупни комплекс елемената који ми данас називамо "друштвена географија".

Цвијић истиче **везе антропогеографије са суседним наукама**, како природним, тако и друштвеним. Најпре истиче сродност и везе са биоегеографијом, затим са социјалним и историјским наукама. По њему, антропогеографија "има посла са компликованим организмом друштва људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале дух човечји: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног" (Цвијић Ј., 1893), и обрнуто – "утуцај друштва, људских творевина и остале активности на природу, на целокупну географију света" (Радовановић В. С., 1957).

Цвијић је правио од антропогеографије синтезну науку о везама и интеракцијама између супстратно различитих категорија – **природе** (географске средине), **друштва** (историје, привредне и породичне организације, насељавања и сеоба, политичког деловања и понашања, акултурације и асимилације) и **човека** (биолошких и психичких особина и њиховог обликовања). Цвијић је у младости био под утицајем идеја Ф. Рацела и Ж. Брина, али је касније схватио да је њихов приступ више натуралистички него хуманистички, те да су они више обраћали пажњу на врсте и начин запоседања територије, него на људе, народни живот и народну културу. Цвијић је у центру пажње ставио човека, његов живот и свет, при чему, како је сам навео у предговору француског издања капиталног дела *La peninsule Balkanique* (1918): "Овај рад беше тим тежи што се моја концепција људске географије у многоме разликује од концепције коју су Рацел и Жан Брин изнели у својим значајним делима. Увек сам мислио да они сувише искључују човека из људске географије и не посвећују довољно широку пажњу питањима која се тичу, ако хоћете толико социологије, колико географије, али које географија не може пренебрегнути". Цвијићева антропогеографија Балкана заснована је социолошки и представља изврстан пример интердисциплинарне синтезе. Цвијић социологизује антропогеографију с циљем да дубље проникне у сложен систем веза и интеракција човека и географске средине посредством друштва и културе.

Место антропогеографије у систему географских наука дефинисао је на следећи начин: "Физичка географија и антропогеографија чине *оїшшїу геоџрафију*. Према њој стоји географија појединих земаља, *сїеишїална геоџрафија* која имајући за објекат мању или већу локалност, бави се и о темама физичке географије и антропогеографије, и тежи да их слије у једну општу слику. Осим тога у специјалној географији долази и до оних тема којима је дато име историјске и политичке географије". Специјална географија одговарала би данашњем појму регионалне географије као синтезне науке. "Видите дакле, да у антропогеографији и специјалној географији долазе и такве теме, у којима има историјских елемената. Ови делови географије имају

дуалистички карактер; у њима се комбинују методи природних и историјских наука” (Цвијић Ј., 1893).

Антропогеографија у Цвијићевом поимању спаја физичку и друштвену географију и прожима општу и регионалну географију. Он уочава да су односи и везе између природних и друштвених елемената регионално издиференцирани и историјски променљиви. Стога истиче историјску и политичку географију као “теме” антропогеографије које су од посебног значаја за специјалну географију. Историјска географија је важна због тежње “да се природно и културно стање једне земље у *извесној* *ејоси* доведу у тесну везу, да се представи утицај земљишта на становнике и ступањ њихове културе”. Све теме политичке географије “које се дају антропогеографски третирати, улазе у специјалну географију” (Цвијић Ј., 1893).

Антропогеографски проблеми Балканског полуострва у делима Јована Цвијића

Цвијић је у свом “Ректорском говору” (1907) пред антропогеографију Балкана поставио три кључна проблема: *миграције, порекло становништва и психичке особине балканских народа*. Тим питањима посветио је пажњу од почетка до краја свог научног рада. Више пута је истицао да је порекло становништва кључ за многе антропогеографске, етногеографске и социогеографске студије. Уједно покреће проучавање *породица и положаја насеља, начина живота у њима и културних појасева*. Истовремено се бавио осмишљавањем методологије и упутстава за проучавање горе постављених антропогеографских проблема.

Цвијић је 1918. године издао у Паризу капитално дело “*La Peninsule Balcanique, Géographie humaine*” (у српском преводу “Балканско полуострво и јужнословенске земље – Основе антропогеографије”, Београд-Загреб, 1922). Ту је обрадио главне антропогеографске и етногеографске факте и појаве као што су просторни распоред балканских народа, типични начини привређивања, својински аграрни односи, типови сеоских и градских насеља, творевине материјалне културе (куће и друге сеоске зграде и употребни предмети) и духовне културе (психичка својства, културни обрасци, моралне и верске представе, уметнички израз) и друга друштвено-културна обележја балканског човека и друштва.

Дело почиње излагањима о називу Балканског полуострва и његовим границама, затим о географским особинама овог полуострва, а затим прелази на антропогеографске и етногеографске факторе. Главне географске особине, полазећи од геолошке грађе и рељефа, сврстава у три велике групе: евроазијске особине, особине спајања и прожимања и њима противне особине изоловања и одвајања.

1. *Евроазијске особине и старе цивилизације* Балканског Полуострва у вези су, по Цвијићу, са прелазним (или мостовским) географским положајем. Управо због евроазијског положаја, на споју Предње Азије и Европе, овде је колевка старих европских (тачније евроазијских) цивилизација, као што су биле егејска и микенска, јелинска и византијска.

2. *Географске особине спајања и прожимања* Балканског полуострва, по Цвијићу, у вези су с погодностима рељефа за ширење како атмосферских и биолошких појава, тако и дифузију културних и цивилизацијских утицаја. Особине спајања и прожимања Цвијић дели у три групе, које је темељито проучио: а) продирање са периферије, б) депресије и лонгитудинални путеви, в) превале и трансферзални путеви.

3. *Особине изоловања и одвајања* су у вези са баријерама за кретање као што су велики планински системи (динарски, родопски, балкански и пиндски), затим раздробљеност рељефа у жупе и напоскон, социјални фактори, пре свега ступањ цивилизације народа.

4. *Клима, њле и вегетација*, такође су издиференцирани и разноврсни, у вези с евроазијским особинама Балканског полуострва.

5. *Природне области* или велике географске целине на Балканском полуострву, по Цвијићу су следеће:

А) *Егејска област*, одликује се разуђеношћу обала, медитеранском климом и вегетацијом, насељена је претежно Грцима.

Б) *Континентални блок*, одликује се особинама спајања и прожимања, са појавама изоловања и одвајања, насељен је претежно Јужним Словенима, мање Албанцима и Турцима. Овај блок се дели на четири области:

(1.) – *Источна или балканска област*, коју планина Балкан дели на плодну доњодунавску или бугарску плочу и мање плодни марички басен.

(2.) – *Централну или моравско-вардарску област*, одликује се сточарством и земљорадњом. Дели се на следеће географске целине: Шумадију или моравску област уз коју иде и област Источне Србије; Централну област или Рашку у коју спадају и предели Метохија, Косово, Лесковачки крај, Топлица и Лимска долина; затим Босну; Вардарску област или Македонију.

(3.) – *Динарска област* пружа се од Скадра до Љубљане. Одликује се крашким појавама. Дели се на следеће преоне целине: Планине (Површи и Брда) у Црној Гори; Хумине и Рудине у Херцеговини; Загора и Приморје у Далмацији. (4.) – *Пиндска област*, пружа се од Медовског залива до Арте.

6. *Географски утицаји* могу бити, по Цвијићу, а) непосредни (утуцаји рељефа и климе на физиологију и психологију човека), и б) посредни (утицаји на материјалну културу). Ове утицаје приказује на компаративним примерима Норвешке и Далмације.

7. *Везе између главних историјских догађаја и рељефа*. Поред наведених географских и историјских и социјалних фактора, значајан утицај на антропогеографске појаве имале су зоне цивилизација, сеобе народа и етничких група, формирање нових држава.

8. *Културни појасеви* су настали ширењем из жаришта цивилизација. Полазећи од различите пластике (рељефа) и других физичкогеографских карактеристика појединих географских области и од различитих историјских утицаја, Цвијић је на релативно малом Балканском полуострву идентификовао четири главна круга или културна појаса:

(1) *Преиначена византијско-цинцарска или сџара балканска цивилизација*, захвата Тракију, Источну Румелију, Македонију, Грчку, јужне делове Албаније и јужно Поморавље, црноморско приморје у Бугарској. Главни носиоци ове културе били су Грци и Цинцари, а она се одликује посебним духом балканске “чаршије”, специфичним начином живота и рада, препознатљивим “ћифтинским” егоистичким моралом (Цвијић, 1902).

(2) *Турско-источноначки (оријентални) уџишаји*, проширили су се у јужним и источним областима Балканског полуострва које су насељене Турцима – Османлијама, али и у унутрашњости где живе мухамеданци словенског порекла (данашњи Бошњаци). Карактеришу их исламске норме домаћег и јавног живота, посебан начин понашања за жене, доколица, специфични обичаји и посебне одлике материјалне културе (тип насеља и архитектура).

(3) *Уџишаји западне европске цивилизације* шире се из два правца. С једне стране римско-италијанска цивилизација захвата уско западно приморје Балканског полуострва и доње токове река (Неретва). На северу су утицаји млетачки, а у Албанији јужноиталијански. Утицаји средњевропске (претежно германско-угарске) културе, ширили су се у Посавини, Подунављу и на северу Србије, потискујући византијско-цинцарске и прожимајући се са патријархалним елементима.

(4) *Патријархални културни режим* покрива Босну и Херцеговину, Црну Гору (у Боки и приморју се осећају утицаји италијанштине), Србију (у којој се са севера шире утицаји средњевропске а са југа византијско-цинцарске цивилизације), северну и средњу планинску Албанију и северну Бугарску. Језгро патријархалног круга чине Стара Црна Гора, Стара Херцеговина, Стари Влах и северна Албанија. То су области сточарских племена и људи специфичних психо-физичких и културних одлика које је Цвијић означио појмом “динарског типа”.

Цвијић није јасно разграничио појмове културе и цивилизације. Културу је дефинисао као “суму унутрашњих уређења, обичаја, материјалних облика итд.” По Цвијићу, сви балкански народи обликују се унутар ових културних кругова или у неком њиховом додиру кроз својеврсне процесе културног изједначавања (асимилације и акултурације).

9. *Миграциона крейшања становништва* Цвијић је истакао као кључни антропогеографски проблем. Оне су од значаја за тумачење распрострањења етнографских појава, дијалеката, етнопсихичких особина, друштвеног и економског начина живота. Због тога је предузео опсежна “снимања” порекла становништва на основу традиције појединих родова. Цвијић залази у узроке миграционих кретања, истичући у првом реду економске и етнопсихолошке узроке, затим кметски режим и печалбу, природне непогоде (суше и гладне године). Имајући те факторе у виду, јасно је што су многобројне миграционе струје које назива *меџанасџазичка крейшања* (грч. “метанастазис” – мењање места становања) потицале из карских и планинских предела динарског система. Цвијићев појам метанастазичких кретања дефинише М. Радовановић као “сеобе вековно утврђених праваца, у етапама, од места до места, у мањим групама, континуирано и са почивкама, не насумце, већ обавештавајући се од истурених челних група и претходница, запоседањем слободних или расељених крајева, или утискивањем међу затечено

становништво, па и његовим потискивањем, уз различите облике етничког и социјалног прилагођавања и изједначавања” (Раговановић М., 2003). Метанастазаичка кретања су дакле била начин постепеног запоседања територије и ширења етничког простора у утврђеном правцу. Цвијић је истраживао порекло досељеника путем рођачких племенских и других веза с матичним крајевима, и различите процесе етнобиолошког и социјалног прилагођавања и изједначавања (акултурација, асимилација, мимикрија) у новим крајевима. Издвојио је четири главне миграционе струје које су биле пре-диспониране директрисама рељефа:

(1) *Динарска сџруја*, која је ишла из Херцеговине, Црне Горе, Старе Рашке ка Шумадији (са одвојцима ка Босни, Крајини и Далмацији);

(2) *Косовско-метохијска сџруја*, од Скадра и Зете, Метохије и Косова ка Поморављу и Шумадији;

(3) *Моравско-вардарска сџруја* која иде из Македоније (од Прилепа, Битоља, Охрида) и Албаније уз долину Мораве до Београда;

(4) *Сџрује које су иреиле Саву и Дунав* су продужеци косовске и вардарске струје, које су повукле за собом и групе становништва из Поморавља, Шумадије и Источне Србије у Војводину, Барању, Славонију, Мађарску чак до Сент Андреје и Румунију до Ердеља.

У периоду од XIV – XVIII века било је осам великих сеоба, које су испремештале балканско становништво, испребацивало и измешало биолошке и етнокултурне слојеве попут “шаријажа”. Тако је дошло до прожимања, мешања и изједначавања психичких типова српског и других балканских народа (тзв. етно-психолошких профила). У својим истраживањима узрока и последица метанастазаичких кретања Цвијић је најпримереније повезао природне, друштвене, културно-историјске и етно-психолошке елементе балканских простора и на тај начин дошао до рационалне антропо-географске синтезе.

10. *Географски положај и етнографски лик Србије* Цвијић је доводио у везу са слободољубивошћу и демократским идеалима српског народа. Истакао је етничке одлике Црногораца и динарских племена, демократске одлике српског фолклора, национално питање у Македонији, пастирски живот и сточарска кретања.

11. *Положаји и типови насеља* могу се, по Цвијићу, објаснити географским приликама, културним ступњем или утицајима и етничким предиспозицијама народа. Најпре сва насеља он дели на варошка и градска. Затим, *варошка насеља* дели на следеће типове:

1. Медитеранско-далматински варијетет, у којем се мешају западна цивилизација и патријархални режим;
2. Арбанашки варијетет, са одликама турско-источњачког типа;
3. Грчко-егејски варијетет;
4. Турско-византијски или прави балкански тип;
5. Варијетет патријархалног режима.

Сеоска насеља Цвијић дели према положају у две велике групе: а) села на висинама (до око 1600 м. н. в.), претежно заснована у крчевинама, на површима и долинским странама, где преовлађује сточарски начин живота, и б) села по долинама, јаругама, по дну котлина и равницама, претежно збијена. Посебну групу чине села на морфолошким границама, као што су границе стена различите отпорне моћи, старе језерске обале и језерске површи, флувијални прегроби и благе стране, а присоји са уселинама. Даље истиче села на флувијалним и флувиоглацијалним терасама и плавинама, села и катуне на моренама, цирковима, валовима и другим глацијалним облицима. У крашким пределима села су по ободу карсних депресија – поља, увала и вртача, а понегдје у подножју хумова.

12. *Тийове сеоских насеља* Цвијић изводи на основу њихове генезе и физиономије. Најпре их дели на две групе: 1) села разбијеног и 2) села збијеног типа. У разбијена села спадају: а) старовлашки тип, из којег се еволуцијом (нарастањем, сашоравањем) издвојило неколико варијетета, пре свега шумадијска, мачванска и јасеничка врста, б) карсни тип, в) ибарски или џематски тип. Села збијеног типа расту споља, агломирањем кућа. По Цвијићу деле се на следеће типове: а) Тимочки тип, б) читлучки тип, који је настао под утицајем турског феудалног система и данас већ не постоји, в) медитерански тип који се дели на три врсте – грчко-медитеранску, далматинско-медитеранску и каштеланску, г) турско-источњачки тип села, сличан варошима, д) мешовита врста. Узроци типова и положаја села су разноврсни, али Цвијић истиче да су несумњиво на првом месту географске прилике а затим патријархални начин живота, односно друштвено-историјски чиниоци и културни појасеви.

13. *Тийови кућа*, по Цвијићу, су “у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела”. Да би поткрепио ту тврдњу Цвијић расправља о појму и прастарим облицима куће, као што су сибара, бусача, дубируг и кулача, босанска и шумадијска брвнара, земуница, камена кућа Јадранског Приморја, кућа од ћерпича и плетери у моравско-вардарској области итд. Уз то Цвијић је описао друге објекте на окућници као што су вајати, млекари, пушнице или сушнице, чардаке, кошеве и амбаре, пивнице, кланице, појате, стаје итд. Посебно се осврнуо на чифчијску кућу, турско-источњачку кућу и кулу, и грчко-егејску зидану кућу. Укратко се осврнуо и на нови тип куће на Балканском полуострву, који је у вези с порастом производних снага и напретком културе и цивилизације.

14. *Етнопсихичке особине Јужних Словена* које је Цвијић истакао су често цитирани али и највише оспоравани део његовог научног опуса. Њима је посветио другу књигу “Балканског полуострва”, у којој је истакао етничко јединство српског народа, сличности Срба и Хрвата (“Србо-Хрвата”) и разлике између Јужних Словена на западу и Бугара на истоку Балканског полуострва. Цвијић је издвојио четири етнопсихичка типа код Јужних Словена:

(1) *Динарски тип*, којег преко 3/4 чине Срби, по Цвијићу, је способан и по моралним и по интелектуалним особинама за високу културу. У овом типу Цвијић истиче јаку везу с природом и с прецима тј. традицијом. У погледу друштвене и економске организације карактеристична су села разбијеног типа и сродничка задруга, а у неким крајевима постоје и племена, која се деле на братства и колена. Особито је изражено поштовање предака и обичај

крсне славе, а такође висока национална свест, војничке врлине, енергичност и импулзивност, динарска туга – историјска туга, и велике интелектуалне способности. У оквиру овог типа Цвијић издваја *варијетете и зрује*: 1. Шумадијски варијетет, 2. Ерски варијетет, 3. Босански варијетет, 4. Мухамедански варијетет, 5. Личка група, 6. Јадрански варијетет, из којег се издвајају Загорска група, Бокељска група и Приморска група. најтипичнији динарски варијетет су “виолентни Срби”, највише заступљени у старој Црној Гори, чије је карактеристике Цвијић идеализовао.

(2) *Панонски етносихички тип* је комбинација старобалканске културе, патријархалног режима динарских досељеника и западно-европских утицаја. У оквиру овога Цвијић истиче следеће варијетете: 1. Славонски варијетет, 2. Сремско-банатски варијетет, 3. Словеначки или алпски варијетет, у оквиру којег се разликују Загребачко-загорска група и Права словеначка група.

(3) *Централни етносихички тип*, раширен је по моравској Србији. Дели се на следеће варијетете и групе: 1. Косовско-метохијски варијетет, где се издвајају Сиринићко-средачка група, Група врањског поморавља; 2. Моравско-вардарски варијетет са групом Биначке Мораве, 3. Западномакедонски варијетет са Полошком групом, Мавровско-реканском групом, Мијачком групом, Дебарском групом, Струшко-охридском групом, Битољско-прилепском групом и Преспанско-костурском групом; 5. Шопски варијетет.

(4) *Источно-балкански етносихички тип* односи се углавном на Бугаре. Разликују се: 1. Варијетет Средње Горе, 2. Јужни или румелијско-трачки варијетет, 3. Помачки варијетет.

У студији “*Карси и човек*” (Гласник Географског друштва, св. 11), Цвијић износи своја запажања о значају карсне природе за психичке особине људи. Резултате својих антропогеографских истраживања Цвијић је изнео такође у монументалном делу “*Основе за Географију и Геологију Македоније и Сјане Србије*” (у три велике књиге), затим у делу “*Промајрања о етнографији македонских Словена*” и у “*Говорима и чланцима*”. Цвијић је оспорио великобугарску тезу да су Македонци Бугари, и на основу лингвистичких карата и антропогеографских истраживања утврдио да они нису “ни Срби ни Бугари” већ “Флотантна маса” која у оно време није имала јасне представе о свом етничком пореклу и националном идентитету те га је лако мењала. Тиме је Цвијић поставио научне темеље за будућу македонску нацију.

Цвијићев рад у домену антропогеографије имао је дубљи геополитички смисао – да истакне јединство Јужних Словена и научно образложи идеју југословенства. Са данашњег аспекта науке и друштва неке његове идеје се могу и критички ценити. На пример, у брошури “*Изназак Србије на Јадранско море*” (1913), долином Дрима на Скадар, изнео је антинаучну тезу да се државотворна идеја мора некад потчинити “антиетнографској нужности” која проистиче из географских услова територије. Ипак треба имати на уму да је научно дело сваког аутора осуђено да једног дана буде превазиђено, те га треба ценити са аспекта времена и историјских прилика у којима је настало. С тог аспекта Цвијићево дело у целини представља велики подвиг, не само за то што је било сасвим ново и представљало знатним делом право откриће о етничким приликама једног дотле слабо познатог и погрешно описиваног дела света, него и за то што је оно утицало на стратешке планове Србије уочи и током Првог светског рата. Због тога је Цвијић добио бројна признања и

био уважен као “веома познати ауторитет за географију Балкана” на мировној конференцији у Версају 1918. године (*Трговчевић Љ.*, 1986). На тој конференцији Цвијић се залагао за етнички принцип разграничења држава. Супроставио се Лондонском споразуму писмено (мапом) и усмено, тврђњом да Далмација треба да остане у Краљевини СХС (Југославији). Такође је била значајна његова етничка мапа Војводине за одређивање граница на том сектору. Борио се и за право Корушке на плебисцит, али су га резултати тог плебисцита разочарали. Цвијић се није бавио дневном политиком, али се залагао за српске националне интересе и интересе новостворене јужнословенске државе, истичући увек у први план принципе и идеале истинске слободе, демократије, социјалне правде и верске толеранције, без трага шовинизма. САНУ је објавила три велика зборника посвећена Цвијићевом научном делу (1957, 1968. и 1982. године), издата су његова сабрана дела (1987.) а подигнут му је и споменик (1995).

Српски етнографски зборник – Прво одељење – Насеља и порекло становништва*

Књига IV (1), 1902, CCXXXVI + 497 с. Цвијић Ј.: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва Ердељановић Ј.: Доње Драгачево Мркоњић П.: Средње Полимље и Потарје Томић С.: Дробњак	Књига V (2), 1903, III + 1297 с. Илић Р.: О љубићским селима Николић Р.: Врањска Пчиња Јовановић Љ.: Млава Бушетић Т. Левач Лалевић Б. и Протић П.: Васојевићи у Црногорској граници Трифковић С.: Вишеградски Стари Влах Дедијер Ј.: Билећке Рудине Николић Р.: Околина Београда Ђурић-Козић О.: Шума, Површ и Зупци у Херцеговини
Књига VI (3), 1905, VII + 864 с. Николић Р.: Пољаница и Клисурса Мијатовић С.: Темњић Томић С.: Скопска Црна Гора Илић Р.: Ибар Лалевић Б., Протић И.: Васојевићи у Турској граници Ракић Мил.: Качер	Књига VIII (4), 1907, IX + 1084 с. Ердељановић Ј.: Племо Кучи у Црној Гори Павловић Љ.: Колубара и Подгорина
Књига XI (5), 1908, VII + 426 с. Трипковић С. и В.: Сарајевска околина Јовановић К.: Горње Драгачево	Књига XII (6), 1909, VII + 538 с. Дедијер Ј.: Херцеговина Ердељановић Ј.: Братоножићи
Књига XV (7), 1911, VI + 835 с. Радивојевић Т.: Лепеница Јовићевић А.: Ријечка нахија (у Ц. Гори)	Књига XVIII (8), 1912, VI + 677 с. Николић Р.: Крајиште и Власина Павловић Љ.: Антропогеографија Ваљевске Тамнаве
Књига XX (9), 1913, 936 с. Станојевић М.: Заглавак (Тимочки округ) Никићеновић С.: Бока Милојевић Б.: Рађевина и Јадар	Књига XXI (10), 1921, II + 588 с. Милојевић Б.: Јужна Македонија Драгић М.: Груза Јовићевић а.: Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар
Књига XIII (11), 1922, 284 с. Бјеловучић З. Н. Полуострво Рат (Пељешац) Јовићевић А.: Црног. приморје и Крајина	Књига XXIV (12), 1922, 96 с. Цвијић Ј.: Метанастизичка кретања, њихови узроци и последице
Књига XXV (13), 1923, 435 с.	

Милојевић Б.: Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље Дробњаковић Б.: Јасеница Рађеновић П.: Села парохије Крњеуше у Босни	Књига XXVI (14), 1924, 135 с. Костић М.: Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено-Србија
Књига XXVII (15), 1923, 366 с. Јовићевић А.: Малесија Шобајић П.: Бјелоплавићи и Пјешивци	Књига XXVIII (16), 1923, 158 с. Ивић А. Миграције Срба у Хрватску током XVI, XVII и XVIII столећа
Књига XXIX (17), 1924, 560 с. Јовановић П.: Бања Радовановић В. Тиквеш и Рајец	Књига XXX (18), 1924, 213 с. Мал Ј.: Ускочке сеобе у Словеначке Покрајине. Повест насебина с културно-Историјским приказом
Књига XXXIV (19), 1925, 502 с. Павловић Љ.: Ужичка Црна Гора Дробњаковић Б.: Смедеревско Подунавље и Јасеница Мићић Љ.: Златибор	Књига XXXV (20), 1925, 724 с. Смиљанић Т.: Мијаци, Горња Река и Мавровско Поље Рађеновић П.: Бјелајско Поље и Бравско Крановић М.: Поуње у Бос. Крајини
Књига XXXVI (21), 1926, 228 с. Ивић А.: Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа	Књига XXXVII (22), 1926, VI + 656 с. Ђорђевић Т.: Архивска грађа за насеља у Србији у време кн. Милоша (1815-1839)
Књига XXXVIII (23), 1936, 604 с. Синдик И.: Дубровник и околина Марчић Ј.: Антропогеографска испитивања по севернодалматинским острвима (Раб, Паг и Вир) Јовићевић А.: Зета и Љешкопоље	Књига XXXIX (24), 1926, 891 с. Ердељановић Ј.: Стара Црна Гора. Етничка Прошлост и формирање црногорских Племена
Књига XLIII (25), 1928, XI + 835 с. Миладиновић М.: Пожаревачка Морава Филиповић М.: Височка Нахија	Књига XLVI (26), 1930, XI + 835 с. Дробњаковић Б.: Космај Мијатовић С.: Ресава Карановић М.: Саничка Жупа Павловић Љ.: Соколска нахија Марчић Ј.: Задарска и Шибенска острва Филиповић М.: Боровица Филиповић М.: Вогошћа и Биоча у Босни
Књига XLVII (27), 1930, XI + 312 с. Радивојевић Т.: Насеља у Лепеници	Књига LI (28), 1935, XII + 716 с. Јовановић П.: Порече Смиљанић Т.: Кичевија Филиповић М.: Северна велешка села
Књига LV (29), 1940, 544 с. Станојевић М.: Тимок Јовановић К.: Неготинска Крајина и Кључ	Књига LVI (30), 1948, XII + 640 с. Мијатовић С.: Белица Павловић Р.: Подибар и Гоикчаница Рађеновић П.: Унац
Књига LIX (31), 1949 Петровић П.: Шумадска Колубара Томић С.: Бањани Томић С.: Пива и Пивљани	Књига LX (32), 1950.
Књига LXII (33), 1951. Трифунски Ј.: Кумановско-прешевска Црна Гора	
Књига LXIX (35), 1955. Филиповић М.: Рама у Босни	

Лутовац М.: Гора и Опоље Трифунски Ј.: Сеоска нас. Скопског Поља	Урошевић А.: Новобрдска Крива Река Филиповић М.: Гласинац Трифунски Ј.: Качаничка Клисура
Књига LXXV (37), 1960. Филиповић М.: Таково Лутовац М.: Рожаје и Штавица	Књига LXVII (34), 1954. Шобајић П.: Дабарско поље у Херцеговини Лутовац М.: Ибарски Колашин Костић М.: Подријетло становништва отока Шолте Барјактаревић М.: Ругова Бурић В.: Промене у насељима ФНРЈ
Књига LXXXVIII (39), 1965. Урошевић А.: Косово	Књига LXXXVII (38), 1967. Лутовац М.: Бихор и Корита
Књига LXXXVIII (41), 1975. с. 224. Николић – Стојанчевић В.: Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Џвијићевих сарадника	Књига XC (42), 1976. Трифунски Ј.: Полог
Књига XCIII (43), 1980. Лутовац М.: Жупа Александровачка	Књига XCVIII (44), 1992, с. 323. Трифунски Ј.: Охридско-струшка област Антропогеографска проучавања.
Књига XCIX (45), 1988, с. X + 421. Трифунски Ј.: Битољско – прилеп. котлина Антропогеографска проучавања.	Књига (46), 2002. VIII + 205 с. Паовица Н.: Љубомир. Антропогеографска истраживања
Неке антропогеографске студије других одељења и института САНУ Петровић П.: Рашка, Антропогеографска Проучавања, књ. I (26), 1984. Јовановић Р.: Систем насеља у Шумадији, 1988. Мушовић Е.: Тутин и околина, 1985. Николић Ђ Стојанчевић В.: Топлица, етнички односи и традиционална култура, 1985.	

* Српски етнографски зборник покренут је у Српској краљевској академији 1894. године, на предлог Стојана Новаковића. До сада је изашло преко стотину књига разврстаних у четири одељења са својим едицијама: “Насеља и становништво” (Прво одељење, излази од 1902, 46 књига), “Живот и обичаји народни” (Друго одељење, од 1894, око 40 књига); “Народне умотворине” (треће одељење, од 1927, 4 књиге); “Расправе и грађа” (четврто одељење, од 1934. године, 10 књига). Осим тога, значајна су издања других одељења, института и одбора у оквиру САНУ.

Достигнућа антропогеографских проучавања српских и осталих балканских области и земаља и њихова научна актуелност

Џвијићеви даровити сарадници и следбеници као што су били Војислав С. Радовановић, Јован Ердџановић, Риста Николић, Љуба Павловић, Боривоје Дробњаковић, Јефто Дедијер, Тихомир Борђевић, Атанасије Урошевић, Миленко Филиповић, Боривоје Милојевић, Милисав Лутовац, Бранислав Букуров и многи други, разгранали су и усавршили истраживачки покрет који је Џвијић започео. У периоду од 100 година (од 1902. до 1992. године) објављено

је само у I одељењу Српског етнографског зборника 109 антропогеографско-етнографских монографија о појединим крајевима, у 46 књига. Осим тога, поједини институти САНУ као што су Етнографски (основан 1947), Географски институт “Јован Цвијић” (1947), Балканолошки, Византолошки, Историјски, Археолошки, Институт за српски језик, издали су низ посебних издања и других публикација које садрже антропогеографске теме. Географски институт “Јован Цвијић” САНУ издаје “Зборник радова” (до сада 51 свеска) и “Посебних издања” (58 књига). У саставу САНУ такође постоје међудодељенски одбори као што су: Одбор за проучавање становништва који издаје “Демографски зборник” (6 књига); Одбор за ономастику који издаје “Ономатолошке прилоге” (16 књига), Одбор за проучавање Косова и Метохије који издаје “Косовско-метохијски зборник”, Одбор за историју Срба у Хрватској који издаје “Зборник о Србима у Хрватској”; Одбор за проучавање села који издаје “Хронике села” и други, у којима посебно место имају антропогеографија, демографија и етнологија.

Осим тога, антропогеографске студије и чланци налазе се разасути у издањима других институција. Матица српска у Новом Саду издала је низ монографија и чланака о становништву и насељима Војводине. Матица Српска Републике Српске у Бања Луци издала је неколико значајних студија о становништву западних српских крајина. Српско географско друштво издало је у периоду од 1912-2003. године 83 тома “Гласника” (сваки том по две свеске годишње) и 71 књигу “Посебних издања”. Географско друштво Републике Српске издаје од 1996. године “Гласник” (једна свеска годишње). Географски факултет у Београду издао је од 1954. до 2003. године 50 свезака “Зборника радова”, 11 књига “Посебних издања” и више других књига. Посебно су значајна дела Катедре за друштвену географију овог факултета, чији су чланови у последњих десет година приредили тротомну едицију “Етнички простор Срба”, четвротомну “Географску енциклопедију Насеља Србије” неколико научних монографија (“Србија – геополитика животне средине”, “Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина” и друге) и уџбеника (“Географија насеља”, “Индустријска географија”, “Политичка географија”) и покренули нови студијски Смер за демографију у чијем раду учествује низ еминентних стручњака из домена различитих научних дисциплина о становништву. Географски институт у Новом Саду издао је око 30 свезака “Зборника” и низ монографија војвођанских општина. Демографски центар ИДН у Београду од 1963. до 2003. године издао је 56 свезака часописа “Становништво”, 38 студија и 16 бројева “Демографског прегледа”. У публикацијама регионалних научно-истраживачких институција, музеја и библиотеке у већим градовима Србије, Црне Горе, Републике Српске, такође језаступљена антропогеографска проблематика. Десетине институција, тимова и појединаца који се баве антропогеографским и сродним истраживањима локалног и регионалног значаја, довеле су до својеврсне “балканизације” научног рада у виду продубљене анализе малих територијалних форми – појединачних насеља, предеоних целина, жупа, крајева, регија, области или административних јединица – општина, округа, покрајина, држава.

Истовремено је дошло до продубљене специјализације и диференцијације антропогеографије на низ тематских области и дисциплина. Издиференцирале су се *географија насеља* из које се издвајају урбана и рурална географија, *економска географија* из које су се издвојиле аграрна, индустријска и саобраћајна географија, и *политичка географија*. Специјализација у антро-

погеографији и диференцијација појединих грана утицала је и на мењање имена. Као интегрално име за скуп ових дисциплина усвојен је назив “Друштвена географија”. Заједнички теоријски супстрат, интегративну парадигму друштвене географије, неки виде у Цвијићевом “социолошком” методу, а неки у дијалектичком и историјском материјализму. После X Конгреса географа Југославије у Београду 1974. године, појављује се системска парадигма.

Антропогеографија се као наставни предмет предавала на Катедри географију ПМФ у Београду (сада Географски факултет) од оснивања до 1966. године, када је замењује географија становништва и насеља. Након тога наступила је продубљена специјализација и диференцијација у којој се постепено губила из вида целина предмета, тако да се “од дрвећа не види шума”. Антропогеографија је укључена у наставни план смера Демографија на Географском факултету од оснивања 1999. године. Такође је стартовао 2003. године смер на постдипломским студијама под називом “Антропогеографски системи”, с циљем да се развија интегративна системска парадигма на пољу друштвене географије.

Системски приступ као нова методолошка парадигма у антропогеографији

Нове методолошке парадигме у европској географији нашле су одговарајући резонанс у српској географској науци, али се Цвијићева антропогеографска “мустра” одржала све до данас. Једну од методолошких новина представља системски приступ и репертоар квантитативних метода и модела које иду уз њега. *Системски приступ* омогућује да се уопште емпиријска достигнућа и уводи у научну употребу фундаменталне представе о геосистему као новом методу поимања геоструктура, које повезују у једну целину све сфере антропогеографије – геодемографску, геокултуролошку, геоекономску, геоеколошку, геологичку, геополитичку и геостратешку. У Цвијићевом методолошком и истраживачком поступку имплицитно је садржан системолошки принцип примењен на антропогеографско-етнографск процес (тј. процес генезе, еволуције и трансформације антропогеосистема). Милован В. Радвановић, који се бавио како Цвијићевим антропогеографским методом тако и системским приступом, долази до закључка да “када сведемо опште теоријско-методолошке пропозиције антропогеографије – како их је Цвијић поставио, схватао и релативизирао на проблеме Балканског полуострва и како су у смислу оштрих принципа поступили В. С. Радвановић и Пјер Жорж – онда нам постаје очигледно да језгро научног система атропогеографије, без обзира на диференцијацију аспеката и релативно осамостаљење читавог низа дисциплина, представља и даље интегративну системолошку целину у којој су спрегнуте узрочнопоследичне везе – од просторно-физичких, до просторно-функционалних, историјских, етнографских, социјалних, цивилизацијских и политичких. Њени елементи и спреге образују динамични територијални и организациони систем у коме свака битна промена над компонентама (суб-системима) условљава промене у структури целокупног система, подлежући функционалним (детерминистичким) и стохастичким (статистичким) закони-

тостима понашања и развитка ма ког реалног система простору и времену” (*Раговановић М., 2003*). Према томе, “стара” класична парадигма Цвијићеве антропогеографске школе насвим је блиска “модерној” системској парадигми која ставља акценат на научну синтезу каузалних веза етничког, етнодемографског, друштвеног културноцивилизацијског и геополитичког процеса у њиховом географском (просторном) изразу и историјском континуитету.

У оквиру антропогеографског система издваја се становништво “као посеан аутономни, биолошко-социјални, односно природно-друштвени, у крајњој инстанци природно-историјски, антропогени и географски систем, који обједињује у јединствену целину људске индивидуе са сви атрибутима који резултирају из њиховог биолошког и друштвеног бића” (*М. В. Раговановић, 1988*). Развијајући демографску страну становништва аутор закључује да “развој становништва, у чијој је сржи демографски феномен, представља резултат биолошког, друштвено-историјског и географског процеса” или другим речима – антропогеографског процеса. Такође се јављају дефиниције урбаног система (*А. Вељковић*), система насеља (*С. Стаменковић, Р. Јовановић, Д. Тошић*), индустријског система (*М. Грчић*). Последњих година геоинформатика и примењени ГИС омогућују продор у све видове антропогеографске информације, као што су природни услови и природни ресурси, становништво и насеља, индустрија, пољопривреда и транспорт, целокупна сфера услуга, физичка и социјална средина региона.

Системски приступ даје нови смисао комплексној антропогеографској синтези, али истовремено крије опасности у које је западала и класична антропогеографија – физикализма, биологизма и чак телеологизма тј. сврсисходног функционисања геосистема. Због тога се појављују нови приступи, који стављају нагласак на људски разум и субјективне мотиве (хуманистички приступ), или на класну структуру и класне односе у друштву (радикални приступ). Ипак системски приступ крије велике хеуристичке могућности у проучавањима свих сфера друштвеног живота – демографске, економске, политичке, информационе, културолошке, еколошке, те се може сматрати новом фазом развоја антропогеографије.

Литература

- Цвијић Ј. (1987):** *Сабрана дела*, књ. 4, Београд.
- Цвијић Ј. (1996):** *Сабрана дела*, књ. 9, Београд.
- Цвијић Ј. (1918):** *La Peninsule Balkanique*, Arnold Colin, Paris.
- Цвијић Ј. (1893):** *Данашње стање географске науке, њено историјско предавање на Великој школи, “Наставник”*, Београд, 1893, св. 3, књ. IV. Државна штампарија с. 1-34, засебног отиска.
- Цвијић Ј. (1902):** *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља српских земаља*, књ. I, Београд.
- Ердељановић Ј. (1927):** *Јован Цвијић и наша наука о народу*, “Књижевни гласник”, Нова серија, књ. XXI, бр. 3, Београд.
- Васовић М. (1968):** *Цвијићев рад на антропогеографији југословенских и балканских земаља са посебним освртом на његов описни метод и његов значај*.
- Цвијићев Зборник у споемн 100. годишњице његовог рођења, САНУ,

- Одељење природноматематичких наука, 1968.
- Ђулибрк С. (1982):** *Џвијићева социологија Балкана*, ИДН, ЦСИ, Београд.
- Ђулибрк С. (1982):** *Увод*. – Ј. Џвијић: Општа географија – антропогеографија (редактор М. Радовановић), СГД – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Митровић М. (1999):** *Српско село. Прилоџ социологији традиционалног српског друштва*. Матица Српска, Нови Сад.
- Влаховић П. (1987):** *О антропогеографским и етногеографским системима Јована Џвијића*, Сабрана дела Ј. Џвијића, књ. 4, Београд.
- Радовановић М. (1988):** *Ситановништво као биосоцијални систем*. Зборник радова ГИ “Јован Џвијић” САНУ, бр. 40, Београд.
- Радовановић М. (2003):** *О научним основама Џвијићеве антропогеографско-етнолошке школе и њеном значају за повезивање етничких процеса у српским земљама*, “Глобус”, бр. 28, СГД, Београд.
- Радовановић В. С. (1957):** *Јован Џвијић*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. II – III, Београд.
- Костић Ц. (1965):** *Џвијић и друштвене науке*. У књ. Јован Џвијић – Из друштвених наука. Избор текстова. “Вук Караџић”, Београд.
- Трговчевић Љ. (1986):** *Научници Србије и саварање Југославије*, Библиотека “Човек у времену”, Народна књига и СКЗ, Београд, 1986.
- Грчић М. (1966):** *Елементи полиетичке географије и погледи на геополитичке проблеме Балкана у делима Јована Џвијића*, Гласник ГД РС, бр. 1, Бања Лука.
- У стомен тридесетогодишњице смрти Јована Џвијића**, Посебна издања САНУ, књ. ССLXXVI, споменица 12, Географски институт 13, Београд, 1957.
- Џвијићев Зборник у стомен 100. годишњице његовог рођења**, САНУ, Одељење природно-математичких наука, Београд 1968.
- Научно дело Јована Џвијића**, САНУ, Научни скупови, књ. XI, Председништво, књ. 2, Београд, 1982.

JOVAN CVIJIC AND THE SERBIAN
ANTHROPOGEOGRAPHIC SCHOOL

Summary

Jovan Cvijic (1865-1927) has been respected as a great scientist not only for his original "anthropogeographic ideas" but for his scholarly work organizing and establishing respectable anthropogeographic school. Characteristics of the mentioned school has been presented in this work. Classic paradigm of Cvijic anthropogeographic school is very close to "modern" system paradigm that points out scientific synthesis of causal dependence among ethnic, ethnodemographic, social, cultural-civilizing, geopolitical process within their geographic demonstration and historical continuity.

Cvijic has observed and concretized general theoretical and methodological rules of anthropogeography. If those rules are regarded as identical with the Balkans problems, and they are treated as well in the same way by his followers, then it becomes evident that the nucleus of scientific system anthropogeography, disregarding a great number of different disciplines, always represents an integral unit with cause and effect connection like space-physical, space-functional, historical, ethnographic, social, civilizing and political.

Complex anthropogeographic synthesis has been given a new sense. At the same time it is threatened by some dangers as well as classical anthropogeography. Geosystem physicalism, biologism, theologism are just some of them. Cvijic was trying to avoid mentioned methodological dangers so that he was paying attention to those themes that may be considered as the beginning of humanistic access (ethno-psychological and moral types of people in the Balkans) and radical access at Serbian social geography.